Indian Streams Research Journal
ISSN: 2230-7850
Volume : III, Issue : XII, January – 2014

छत्रपती शाहु महाराजांचा स्त्री सुधारणाविषयक दृष्टिकोन

प्रा.दत्ता मा. कुंचेलवाड
(सहा.प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग)
नागनाथ कला,वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय , औंढा (ना,) जि, हिंगोली .431705

i`kLrkfod %

भारतीय इतिहासात छ.शाहु महाराजांचे योगदान अत्यंत महात्वाचे आहे. तत्कालिन समाजाने स्त्रीयांना केवळ " चुल आणि मुल " एवढया पुरते मर्यादीत ठेवले होते.स्त्री ही उपभोग्य वस्तू आहे. अशा समजातून तीच्याकडे पाहिले जाते. तिच्या समस्याची दखल घेण्याची मानसिकता अस्तित्वात नव्हती. म.फुले व सावित्रीबाई फुले या दांपत्यांनी स्त्री प्रश्नांना समजून घेवून, सदर प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम त्यांनी केले. स्त्रीयांना न्याय देण्यासाठी प्रथम त्यांना शिक्षण देणे महत्वाचे आहे, हे मर्म ओळखून स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार त्या दापंत्यांनी केला. पुढे छ. शाहु महाराज कोल्हापूर संस्थानाचे राजे मोठया उदारमतवादी, मानवतावादी विचाराने भारावलेले होते. स्त्रियांच्या हक्का प्रती जागरूक होते, पुरूषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनाही समान संधी दिल्या शिवाय राष्ट्राची प्रगती होणार नाही असा विश्वास त्यांचा झाला. हजारो वर्षाच्या पुरुष प्रधान संस्कृतीकडूंन स्त्रियांना जाचक अटी व अनिष्ट बंधनामध्ये अडकवून टाकले होते ज्यात बालविवाह, शिक्षण बंदी, सती प्रथा, विधवा विवाहास प्रतिबंध, पडदा पध्दती व देवदाशी इ. अनिष्ट बाबीमुळे स्त्रीयांचे जीने अत्यंत कठीन व खडतर बनले होते. एक प्रकारे माणसांच्या स्वार्थी लालसेतून स्त्रियांचे जीवन जीवंतपणी नरक यातना समान वाटत होते. हया प्रथा समाजमान्य, रूढी परंपरेने चालत आलेल्या होत्या. त्या विषयावर हात घालने सहजासहजी शक्य नव्हते, परंतु धाडसी व दुरदृष्टी असनारा राजा छ. शाहुंनी हया प्रश्नी स्त्रीयांनाही सन्मानजनक वागणूक मिळावी या उदात्त हेतूने स्त्रियांच्या हक्काचे प्रभावी व दुरगामी सकारात्मक परिणाम दर्शवनारे निर्णय घेतले. त्यांच्या या स्त्री सक्षमीकरण्याच्या विधायक कार्यामूळे भारत स्त्री–पुरूष समानतेची बीजे रूजविण्याच्या वाटेवर आहे. आज स्त्रिया उजळ माथ्याने प्रत्येक क्षेत्रांत कार्यकरून अस्तित्व सिध्दकरत आहेत. राजकारण, समाजकारण, प्रशासन, विज्ञान, क्रीडा, अंतराळ, सांस्कृतिक क्षेत्र व एकुनच भारत वाटचालीत स्त्रीयांही पुढे आलेल्या आहेत. याचे श्रेय छ. शाहु महाराजांना जाते. त्यांनी स्त्रीयांना पुढे आणण्यासाठी अत्यंत धाडसाने निर्णय घेतले.

♦ Lak"kks/kukph mfn'V;s %&

1- तत्कालीन समाजात स्त्रियांचा दर्जा/स्थिती जाणणे.
2- छ. शाहु महाराजांचे राजा म्हणून स्त्रियांच्या समस्येप्रती भूमीका अभ्यासने.
3- स्त्रीयांसाठी समानतेची संधी निर्मान होणारे कायदयाचे अवलोकन करणे.

♦ Lak"kks/ku i/nrh %&

Indian Streams Research Journal
ISSN: 2230-7850
Volume : III, Issue : XII, January – 2014

सदरील संशोधनासाठी वर्ननात्मक व विश्लेषणात्मक, पध्दतीचा अवलंब केला गेला असून त्याकरिता दुयम शोध सामग्रीचा वापर केला जाणार आहे. दुयम सामग्रीत यासाठी मासिके,संशोधन लेख, निबंध, पुस्तके संकेत स्थळावरील माहीती इ. साधन सामग्रीचा वापर प्रमुख शोध निबंधात केला जाणार आहे. शोधनिबंधातील अभ्यासातून खालील निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत .

1- fo/kok iqufoZokg dk;nk %&

हिंदु संस्कृतीमध्ये स्त्रीयांचे हक्क नाकारणारी प्रथा म्हणजे विधवा स्त्रीयांना पुनर्विवाह करण्याचा हक्क या संस्कृतीने नाकारला होता. त्यातच कमी वयात मुलिचा विवाह होत असे व बहुपत्नी विवाह पध्दतीची प्रथा रूढ असल्यामुळे अत्यंत वयस्कर पुरूष ही बाल वयातील मुलिंसोबत विवाह करीत , परिणामी वार्धक्याने पतीचे निधन झााल्यानंतर स्त्रीयांना सतीजाणे किंवा, विधवा म्हणुन जीवन व्यतीत करणे एवढाच पर्याय शिल्लक होता. असे जिवन अत्यंत कष्टमय व हिन अर्जाचे जगावे लागत. हया समस्या ओळखुन जुलै 1917 ला शाहु महाराजांना विधवा पुनर्विवाहास कायदेशिर मान्यता असणे अत्यंत आवश्यक आहे असे वाटले . त्यांचाच एक भाग 1919 साली कानपुर मधिल कुर्मी क्षत्रिय परिषदेत बोलतांना शाहु महाराज म्हणाले की, कुर्मीय क्षेत्रीयांत विधवा विवाह प्रचलित असलेला पाहुन मला फारमोठा आनंद होतो. यावरून छ.शाहु महाराज स्त्रीयांच्या प्रश्नासंदर्भात किती जागरूक होते याचा प्रत्यय येतो.

2- lfriZFkk] ckyfookg izfrca/kkRed dk;nk dsyk %&

स्त्री अस्तित्व नाकारणा-या, मर्यादीत करणा—या पडदापध्दती, सतीप्रथा या अनिष्ठ रूढी चालु होत्या अशा बाबीमुळे महीलेला नाकारले जात होते. सर्रासपणे एखाद्या पतीच्या निधनानंतर तीला चितेवर उडी घ्यायला भाग पाडले जात होते. अशा अनिष्ठ प्रथेच्या विरोधात राजाराम मोहनरॉय, म.फुले सारख्या महात्म्यांनी आवाज उठवून विरोध दशर्वला पण सत्ता ब्रिटीशाच्या हातात असल्यामुंळे त्वरित कार्यवाही होत नव्हती. याहीपूर्वी अशा प्रथेविरूध्द राजमाता जिजाऊ, कोल्हापूर राज्य संस्थापक महाराणी ताराबाई साहेब, अहिल्याबाई होळकर, महाराणी कमलाबाई आदी क्षत्रिय स्त्रियांनी हया प्रथेचा धिक्कार करून पुढचे आयुष्य त्या जनकल्याणासाठी जगल्या. हा आदर्श छ.शाहुंच्या पुढे होताच.म्हणुन कुठल्याही परिणामाची पर्वा न करता स्त्रीयांच्या हक्काचे कायदे केले.

छ.शाहु महाराजांचे राज्य म्हणजे भारतीय जनतेसाठी मोठे वरदान ठरले. अत्यंत पुरोगामी, क्रांतीकारी असे निर्णय शाहु महाराजांनी विनाविलंब अमलात आणले. तत्कालीन भारतीय समाजात बालविवाह संपन्न केले जात. कळी फुलण्याआधीच कुरडली जात वयाचा कायदा मंजुर करून विवाहोत्तर मुलिंचे संभोग वय किमान दहा ऐवजी 12 वर्षाचे असावे असा दंड घातला गेला होता. सदर कायदा आमच्या धर्मात ढवळा ढवळ करणारा आहे. असा विरोध लोकमान्य गंगाधर टिळक यांनी केला. 18 वर्षे पुर्ण झालेल्या स्त्रिला विवाहासाठी पित्याची अथवा पालकांची संमत्ती आवश्यक असणार नाही ती आपल्या जन्माचा जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र असेल, या मुळे रितसर लग्नाची नोंद होईल हा निर्णय घेवून छ. शाहु महाराजांचे हे अधुनिक समाजाच्या दिशेने पडत जाणारे पाऊल होते.

3- vkarjtkrh; fookg %&

भारतामध्ये समानता रूजवील्या शिवाय एक संघ भारत निर्माण होणार नव्हता. महाराष्ट्रात पर जातीतील लोकांना रोटी—बेटी व्यवहार बंद होता, यामुळे येथे प्रचंड मोठी विषमता होती. छ.शाहु महाराजांनी एक राजा म्हणुन अत्यंत पुरोगामी असे निर्णय घेतले. 12 जुलै 1919 रोजी कोल्हापुर संस्थानातील विवाहा संबंधी कायदा या नावाने गॅझेटमध्ये प्रसिध्द केला. या कायद्याने प्रथमः संस्थानातील हिंदु व जैन धर्माच्या लोकांनी जातिय निर्बंध न पाळता सदरहु दोहोंपैकी आपापल्या कोणत्याही मनुष्याने कोणत्याही स्त्रीशी विवाह करण्याची मुभा देण्यात आली. सदर होणारे विवाह कायदेशिर ठरवले गेले. या कायदा अन्वये विवाहाचे वय

पुरूषाचे 18 वर्षे व स्त्रीचे लग्नाचे वय 14 वर्षे पुर्ण असणे गरजेचे होते. या निर्णयाने आंतरजातीय विवाह व परिपुर्ण वयात आलेल्या जोडप्यांचा विवाह होणार होता असाा दुरगामी सकारात्मक निर्णय छ. शाहुच्या विचारातून झााला हे लक्षात घेतले पाहीजे.

4- L=h dkVqachd NG fo:/n dk;nk ½&

स्त्रीयांना जिवन जगतांना प्रत्येक टप्यांत कठोर परीक्षा दयावी लागत असे, स्त्री ही केवळ उपभोग्य वस्तू समजुन तीच्यावर अनन्वीत छळ व आत्याचार होत असत. छ.शाहुंनी स्त्री प्रश्न, समस्यप्रती पुर्णतः जागरूक असल्याचे लक्षात येतात. 2 ऑगस्ट 1919 रोजी कोल्हापुर गॅझेट मध्ये स्त्रीयांच्या हक्कासाठीचे धोरण प्रसिध्द केले.कुटूंबात स्त्रीयांचे होणारे शोषण थांबवावे किंवा प्रतिबंध करावा म्हणुन निर्णय घेतले. काडीमोड (घटस्फोट) नियमा संदर्भात स्त्रीयांना संरक्षण देणारे आणखी दोन महत्वपुर्ण कायदे जारी केले. कुटूंबातील नवरा व नातलग यांच्याकडुन स्त्रीचा विविध प्रकारे छळ होत असे. हा छळ न्यायीक व्यवस्थेकडुंन सुटूनये म्हणुन अगदी बाराकाईने लक्षात घेवून सर्व समावेश कायदा छ. शाहुंनी केला. स्त्रीयांवर होणारे अन्याय जसे मागास वर्गात होतात तसेच श्रीमंत वर्गातील स्त्रीयांवर सुध्दा होतात अशा स्त्रीयांची वाच्चता होत नाही हे शाहुंनी ओळखून त्यांच्या अस्तित्वाला संधी देणारा कायदा आपल्या संस्थानात आणला. एकुण 11 कलमांचा या कायद्याने स्त्रीला क्रुर पणाची वागणुक देणा–यास 6 महीन्यांचा कारावास व 200 रू पर्यंत दंड ठोठावून या कृत्याचा जरब बसवणारा कायदा अंमलात आणला व स्त्रीचा जगण्याचा मार्ग सोपस्कर केला.

5- ?kVLQkVkpk okjlk gDd dk;nk ½&

भारतीय हिंदु समाजात स्त्रीयांना केवळ उपभोग वस्तु म्हणुन वापरण्याची रित होती. जे पुरूष आपल्या पत्नीला सोडुन देवून घटस्फोट (काडीमोड) घेवून दुसरी पत्नी सोबत विवाह करत तेंव्हा पहिल्या पत्नीच्या उदनिर्वाहास कोणतीही मदत करीत नसत अशा अन्यायाच्या विरोधात दाद मागण्यास गेले असता जात पंचायत जे निर्णय देईल त्यावर विसंबुन राहावे लागत असत. अनेक वेळा स्त्रीयांवर अन्यायही होत. तर दाद मागण्याचा इतर मार्ग नव्हता. अशी अनिष्ठ प्रथा छ.शाहु महाराजांना सतत खटकत होती. यात सुधारणा घडवून घटस्फोट घेतांना त्यांच्या उदरनिर्वाहाची तजवीज करण्याचे फर्मान त्यांनी काढले व त्या दांपत्यांच्या पोटी जन्मलेल्या मुलांसाठी वारसा हक्काचा महत्वपुर्ण निर्णय घेवून तमाम मानवी समाजाला दिलासा देणारा कायदा छ. शाहुंनी निर्माण केला. त्याकाळी कर्मठ व सनातनी लोकांचा विरोध झााला परंतू अशा निर्णयाप्रति डगमगले नाहीत. अल्पावधीतच करवीर सरकारच्या गॅझेटमध्ये 17 जानेवारी 1920 मध्ये हिंदु वारसा कायद्यात दुस्ती या नावाने सामाजीक सुधारणेचा कायदा प्रसिध्द केला. या कायद्याने सर्व जातीधर्माच्या पिडीत स्त्री पुरूष व अनौरस संततीना लाभदायक न्याय देणारा ठरला. स्त्री प्रश्नांच्या संदर्भात शाहु महाराज अत्यंत तळमळीने प्रश्न सोडवण्यास पुढे येत. असा राजा पुन्हा एकदा झाला असता तर आज महिलांच्या समस्या शिल्लक राहिल्या नसत्या. असे म्हटल्यास चुकीचे ठरनाार नाही.

6- nonklh ifrcU/k dk;nk ½&

हिंदु संस्कृतिच्या कर्मठ परंपरेत देवदासी प्रथा ब–याच दिवसापासुन अस्तित्वात होती. शूद्र व अतिशूद्र समाजातील मुली देवाच्या नावावर सोडण्याची प्रथा होती. (सध्या ही समुळ उच्चाटन झाले नाही.) या प्रथेतुन समाजात जोगतिन, मुरळी, देवदाशी, भावीन इ. प्रकारच्या पतित स्त्रियांचा वर्ग उदयास आला. या वर्गातील स्त्रीयांचे जीने हिन व दीन होते. सर्वसामान्य स्त्रीयांप्रमाणे वागण्याची मुभा त्यांना नव्हती. धार्मीक विधी व कर्मकांडात अडकवून त्यांना बंदीस्त करण्यात आले होते. हे दुष्कृत्य संपवण्यासाठी छ. शाहुंनी कायदे केले. जेंव्हा अशा मुलि देवाच्या नावाने सोडल्या जात, तेंव्हा सर्वार्थाने देवाच्या बनत. जनक पालकांशी तीचा काहीच संबंध राहत नसे, वारसा हक्क राहत नसे, देवाला अर्पण केल्यामुळे त्या देवास्थानाचे काही पंरपरेंने चालत आलेले विशिष्ठ हक्क मिळत हे हक्क जीवन जगण्यासाठी पुरेसे नव्हते तरी ही तत्कालीन समाजाची मान्यता होती. सदर बाब छ. शाहुंनी गंभीरतेने घेऊन कायदा केला. त्यांच्या आई बापांचा वारसा हक्क प्राप्त करून दिला. त्यांना जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य बहाल केले व देवदासी सारख्या प्रथेचे उच्चाटन करून आधुनिक समाजाच्या दिशेने वाटचाल सुरू झाली.

Indian Streams Research Journal
ISSN: 2230-7850
Volume : III, Issue : XII, January – 2014

अशा विविध वाईट प्रथेच्या उच्चाटनासाठी कायदे करून एक स्वतंत्र व आनंददायी समाजाची पायाभरणी महाराजांनी केली. अशा कायद्याने स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचार थांबलेत असेही नाही परंतू आज या कायद्यामुळे स्त्रीया उघडपणे स्वातंत्र्य उपभोगतांना दिसतात. छ. शाहुंच्या काळात इंग्रजही खुप पुरोगामी वाटत असले तरी, ते क्रांतीकारक कायदे करू शकले नाही. कारण भारतीय समाजाचा रोष ओढवून घ्यायचे नव्हते, त्यांना केवळ भारतावर अभेदपणे सता स्थापन करावयाची होती. छ.शाहुंनी मात्र कुठल्याही परिणामांची पर्वा न करता स्त्री सबलीकरणाचे कायदे करून स्त्री सुधारणेचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. आज आपण 21 व्या शतकात चंद्रावर जाऊन राहण्याच्या विचारात आहोत पण स्त्रीयांचे कांही प्रश्न सोढवू शकलो नाहीत. जे की स्त्रीयांवर होणारे आत्याचार, हुंडाबळी, बहुंपत्नीपध्दत, देवदासी, शोषन अशा व्दारे तीच्यावर वारंवार आघात होत आहेत. शिवाय मुलगी नको म्हणुन जन्माला येण्याआधिच स्त्रीभ्रूणहत्या केली जात आहे, हे फुले, शाहु , आंबेडकरांचा वारसा जपतोय म्हणणा–या महाराष्ट्रासाठी अशोभनिय आहे असे वाटते.

7- L=h f"k{k.kkl ikRlkgu %&

मनस्मृतीतील तरतुदीनुसार स्त्रीयांना जीवन जगण्याची मुभा होती. या स्मृतीमध्ये स्त्री अस्तित्वास नाकारण्यात आलेले होते. परिणामी अत्यंत वाईट जीने स्त्री च्या वाटयाला आले. छ.शाहुंनी स्त्रीयांच्या हक्कासाठी अत्यंत संयमाने लढा दिला. स्त्रियांना प्रगतीसाठी शिक्षणासारखा प्रभावी मार्ग दुसरा नाही. हे ओळखून मिस लिटल या ब्रिटीश शिक्षणाधिकारी मायदेशी परतल्यानंतर त्यांच्या रिक्त जागी छ.शाहुंनी कोल्हापुरातील Female Training School मध्ये शिक्षिका असणा–या रखमाबाई केळकर यांची शिक्षणाधिकारी म्हणुन नेमणुक केली. त्यांनी संस्थानातील स्त्री शिक्षणाचे काम गतीमान केले. केवळ प्राथमिकच नाहीतर उच्च शिक्षणही त्यांनी दिले. त्याच बरोबर विधवा मुलिंनाही शिक्षण घेण्याचा हक्क त्या समाजाने नाकारला होता पण आपल्या विधवा सुनेला इंदुमती देविंनी शिक्षण दिले या निर्णयाच्या संदर्भात डॉ. अरूणा ढेरे यांनी म्हटले आहे. " एक कर्ता सुधारक आणि राजा, एक प्रागतिक, उदारमनस्क पुरूष म्हणुन शाहु महाराजांचे वर्तन या प्रसंगाने सदैव लक्षात राहणारे आहे, सर्व स्त्रीयांचे व्यक्तिमत्व सुंदर व संस्कृत बनावे ही शाहुंची संकल्पना म्हणजे स्त्री शिक्षणाची अमंलबजावणी करणारी प्रयोगशाळा होय ".

♦ fu'd'k %&

आधुनीक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत राजर्षी शाहु महाराजांचा मोठा वाटा आहे, बहुजन समाजाचा उध्दार व स्त्री–पुरूष समानतेचा विचार जागवणारा राजा म्हणुन भारताच्या इतिहासात त्यांचे अलौकीक स्थान आहे. इतर संस्थानिकाप्रमाणे राजर्षी शाहु महाराज ऐश्वर्यांच्या सुख भोगात न रमता राज्यसत्ता हे समाजसेवेचे साधन आहे. या नात्याची जाणीव असणारा राजा होता. बहुजनसमाज उन्नती व अखिल स्त्री जातीचा प्रगतिचा ध्यास त्यांच्या मनी होता. समाज उन्नतीसाठी शिक्षणप्रसार, दलितांचे प्रश्न, जातीभेद निवारण, आंतरजातीय विवाह, शेतक–यांचे प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न केला. या ओघाने शाहुंचे योगदान व सहकार्य, महत्वाचे आहे.

असे निर्णय घेतांना झालेले विरोध एकटयांने सहनकरत पुढे जात राहीले, सत्ता,पद,खुर्ची चा वापर केवळ स्वतःच्या स्वार्थासाठी कधिच केला नाही. कायदे करत असतांना तत्कालीन समाजाचा रोष पत्करावा लागला तरिही ते आपल्या कर्तव्याप्रती डगमगले नाहीत मला माझ्या सत्तेपेक्षा (पदापेक्षा) सामान्याचे प्रश्न महत्वाचे वाटतात असे म्हणणारा उदारमतवादी राजा होता.म्हणुनच छ. शाहु लोकनेता ठरला.

♦ lanHk xzFk %&

1. धनंजय कीर, म.जोतीराव फुले, आमच्या समाजक्रांतीचे जनक, पुर्नमुद्रन, मुंबई 1990.
2. श्याम येडेकर – राजर्षी शाहु एक दृष्टीक्षेप, कोल्हापुर 1989.
3. रमेश जाधव – लोकराजा शाहु छत्रपती, प्रथम आकृती पुणे 1997.
4. य.दि. फडके – छ. शाहु आणि लाकमान्य, पुणे 1982.
5. डॉ. जयसिंगराव पवार, (संपा) राजर्षी शाहु स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधनी, कोल्हापुर 26.06. 2008.

6. श्रीराम ग.पचिंद्रे , छ. शाहु, अनुबंध प्रकाशन, पुणे 31 ऑक्टो. 2010.